

1920-ci il GÜMRÜ SÜLH MÜQAVİLƏSİNİN CƏNUBİ QAFQAZ REGIONUNDA HƏRBİ, SİYASİ VƏ TARİXİ ROLU

siy.e.ü.f.d. Qaşqay Ramazanov

<https://orcid.org/0009-0001-6438-25-33>

Milli Müdafiə Universitetinin Hərbi Elmi Tədqiqat İnstitutu

ziyeddinoglu@gmail.com

Xülasə. Məqalədə ötən əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqaz regionunun gələcəyində mühüm rol oynayan, 16 mart 1921-ci il Moskva və 13 oktyabr 1921-ci il Qars müqavilələri ilə müşayiət olunan, 2 dekabr 1920-ci il Gümrü sülh müqaviləsinin imzalanmasını şərtləndirən hərbi-siyasi hadisələrdən bəhs olunur. Görkəmli sərkərdə Kazım Qarabəkirin rəhbərliyindəki hərbi qüvvələrin 1920-ci il Ermənistan–Türkiyə müharibəsində əldə etdiyi qələbənin nəticəsi olan müqavilənin əhəmiyyəti vurğulanır. Eyni zamanda Ermənistanla Azərbaycan arasında 44 günlük müharibənin yekunu olaraq, 10 noyabr 2020-ci ildə imzalanan üçtərəfli bəyanatla Gümrü sülh müqaviləsi arasında tarixi paralellər aparılır. Azərbaycan Ermənistanla arasında imzalanması planlaşdırılan sülh müqaviləsinin uzunmüddətli olmasını şərtləndirəcək amillərin müqayisəli təhlilinə yer verilir.

Məqalədə Gümrü sülh müqaviləsinin hərbi, siyasi və tarixi əhəmiyyəti vurğulanır. Həmçinin həmin razılaşma erməni silahlı qüvvələrinin türk-müsəlman əhaliyə qarşı törətdiyi qırğınların və vəhşiliklərin dayandırılması, Qafqazda yeni siyasi düzənin formalaşdırılmasını labüdləşdirən presedent rol oynaması və s. baxımından təhlil olunur.

Tədqiqat işində Gümrü sülh müqaviləsinin, onun davamı olan Moskva və Qars sülh müqavilələrinin ayrı-ayrı maddələrində yer alan, Azərbaycan üçün mühüm maraq kəsb edən, xüsusilə Naxçıvanın gələcək statusuna, regionda mövcud olan nəqliyyat-kommunikasiya xətlərinin fəaliyyətinin əhəmiyyətinə aydınlıq gətirilir. Habelə sovet rəhbərliyi tərəfindən etinasız yanaşma nəticəsində bəzi məsələlərin öz həllini tapmaması, əhalinin yerdəyişməsi, digər məsələlərin sonradan tam yerinə yetirilməməsi və ərazi itkiləri ilə müşayiət olunması faktları da nəzərə çatdırılır.

Açar sözlər: nəqliyyat-kommunikasiya xətləri, xalqların azadlıq hərəkatı, milli azlıqların hüquqları, daxili təhlükəsizlik, hərbi əməliyyatlar, Naxçıvan məsələsi, Azərbaycan Süvari Alayı.

Giriş

XX əsrin əvvəllərində bəşəriyyət tarixdə görünməmiş yeni inqilablar, müharibələr və qarşıdurmalarla üzləşdi. Avropanın böyük bir hissəsini əhatə edən Birinci Dünya müharibəsi (1914-1918) milyonlarla insanın ölümünə səbəb olan ən böyük savaşlardan biri oldu. O, həmçinin dünya xəritəsini dəyişdirərək, yeni dövlətlər və imperiyaların yaranmasında zəmin rolunu oynadı. Birinci Dünya müharibəsinə cəlb olunan Rusiya imperiyasında baş verən inqilab vaxtilə silah gücünə ələ keçirdiyi regionlarda xalqların azadlıq hərəkatına təkan verdi. Həmin bölgələrdə yeni dövlətçilik təzahürləri və institutların meydana gəlməsini məhz qeyd edilən amillərlə əlaqələndirmək olar.

Bununla yanaşı, yaxın tarixdə Rusiya imperiyası tərəfindən işğal edilən ərazilərin Birinci Dünya müharibəsi və inqilablar nəticəsində nəzarətdən çıxmasından istifadə edən bəzi qrupların regionlarda qırğınlarla və vandalizm aktlarına rəvac verməsi, xüsusilə erməni qoşunlarının Cənubi Qafqazda işğalçılıq niyyəti ilə fəaliyyətə keçməsi yeni lokal müharibələri qaçılmaz edirdi. Qafqazda yeni yaranmış respublikalar, o cümlədən Dağlıq Qafqaz Xalqları Birliyi Respublikası (Dağlıqlar Respublikası), Azərbaycan, Ermənistan (Ararat) və Gürcüstan respublikaları öz aralarında, bəzən, hətta Türkiyə ilə müharibə aparırdı. Məsələn, həmin dövrdə bolşeviklərlə Dağlıqlar Respublikası, Azərbaycanla Ermənistan, qısamüddətli olsa da, Gürcüstanla Ermənistan, hətta Qurtuluş müharibəsinə başlayan Türkiyə ilə Ermənistan arasında müharibələr qeydə alınmışdır. Bütün müharibələr kimi, Ermənistan–

Türkiyə müharibəsi də sülh müqaviləsi ilə başa çatdı. Həmin dövrdə işğalçılıq siyasəti aparan ermənilər üçün “Gümrü sülh müqaviləsi” xilas yolu hesab edilirdi.

1920–1923-cü illərdə regionda baş verən hərbi-siyasi proseslərin Cənubi Qafqazın taleyinə təsirinin araşdırılması, 1920-ci ildə Gümrü sülh müqaviləsinin imzalanması və sonrakı hadisələr kontekstində müasir dövrdəki vəziyyətin müqayisəsinin aparılması, habelə 2020-ci ildə üçtərəfli bəyanata imza atan Ermənistanın illərdir tutduğu mövqeyə və apardığı siyasətə qarşı ölkəmiz tərəfindən atılacaq addımların öyrənilməsi məqalənin əsas məqsədini təşkil edir.

Məqalədə təqdim edilən mövzunun aktuallığı və şərtləndirən amillər geniş təhlil edilmiş, qoyulan problemin əsas cəhətləri araşdırılmış, tarixi-xronoloji, müqayisəli təhlil və digər metodların köməyi ilə ümumi nəticə əldə olunmuşdur.

Gümrü sülh müqaviləsi və onun şərtləri

Ötən əsrin əvvəllərində Qafqaz regionunda hadisələr elə sürətlə cərəyan edirdi ki, əhəmiyyətindən asılı olmayaraq, bəzi tarixi olaylar ondan sonra baş verənlərə nisbətə arxa plana keçir, hətta bəzən tədqiqatlardan da kənarda qalırdı. Onlardan biri də Gümrü sülh müqaviləsi ilə nəticələnən Ermənistan–Türkiyə müharibəsidir.

Mustafa Kamal paşanın öndərliyində Qurtuluş savaşına başlamış türk xalqının təmsil olunduğu Türkiyə Böyük Millət Məclisi hökumətinin tabeliyindəki Türkiyə Ordusunun 15-ci Korpusunun (Fırka) komandanı Kazım Qarabəkir paşa erməni daşnaklarının Şərqi Anadoluda yaranmış qeyri-müəyyən vəziyyətdən istifadə edərək, törətdiyi vəhşiliklərdən tam xəbərdar idi. Lakin yerli xalqın yardım tələblərinə yetərinə cavab verməkdə çətinlik çəkirdi. Belə ki, K.Qarabəkir paşa 1920-ci ilin may ayından başlayaraq, Türkiyə Böyük Millət Məclisindən və yuxarı komandanlıqdan dəfələrlə növbəti fəaliyyət üçün icazə istəsə də, beynəlxalq münasibətlərdəki vəziyyət səbəbindən heç bir müsbət cavab ala bilməmişdi.

1920-ci il iyunun 6-dan etibarən ruslar Ermənistanı işğal etməyə başlayanda, daha doğrusu, elə həmin gün Türkiyə Böyük Millət Məclisinin (TBMM) sədri Mustafa Kamalın imzaladığı teleqramla Şərq Cəbhəsində irəliləmək əmri verildi. Belə ki, Mudros müqaviləsinə görə geri çəkildiyi sərhədlər daxilində Türk Ordusuna “Elviye-i Selase” (Üç vilayət) tələbinə uyğun olaraq öz ərazilərinə daxil olmağa icazə verildi. Lakin bu əməliyyat real hücum olmayacaq, sadəcə ermənilərə xəbərdarlıq xarakteri daşıyacaqdı. Xəbərdarlıq əməliyyatlarına baxmayaraq, ermənilərin qırğınları artmaqda idi [1, s.10-15].

Daşnak Ermənistanının 1920-ci ilin avqustunda Türkiyəyə hücum etməsi və dinc türk əhalisini kütləvi şəkildə qırğına məruz qoyması vəziyyəti daha da ağırlaşdırdı. Daşnak hökumətini tanıyan bolşevik Rusiyası isə onları Türkiyəyə qarşı müharibəyə qızıqsdırır, Van, Bitlis və digər vilayətlərin Ermənistana verilməsini vəd edirdi.

Sovet Rusiyası erməni daşnakları ilə müqavilə imzaladıqdan (10 avqust 1920-ci il) və Anadolu hökumətinin (TBMM hökumətinin) Sevr müqaviləsinə münasibəti Rusiya tərəfinə aydın olduqdan sonra, avqustun 13-də Moskvada ilk Rusiya–Türkiyə rəsmi görüşü oldu. Türk heyəti RSFSR Xarici İşlər Komissarlığının (XİK) sədri Georgi Çiçerinin “Van və Bitlis vilayətləri Ermənistana verilməlidir” tələbinə narazılıq bildirdi və bəyan etdi ki, bu halda Türkiyə üçün Rusiyanın Anadolu ərazilərini işğal altında saxlayan dövlətlərdən heç bir fərqi olmayacaq. G.Çiçerinin tələbləri səbəbindən danışıqlar nəticəsiz başa çatdı.

Belə olan halda, Moskvada danışıqlar üçün ezam edilmiş Türkiyə nümayəndə heyəti avqustun 14-də Xalq Komissarları Sovetinin (XKS) sədri V.Leninlə görüşdü. Türk heyətinin 10 avqust müqaviləsi ilə əlaqədar narahatlıqları və Anadoluda ermənilər üçün torpaq tələb edən G.Çiçerinin mövqeyi V.Leninə çatdırıldı. V.Lenin bu müqavilənin bir zərurət nəticəsində imzalandığını bildirdi və qeyd etdi: “Biz o müqaviləni imzalamaqla səhv etdiyimizi anladıq, düzəltməyə çalışacağıq. Biz düzəltməsək, siz düzəldərsiniz” [2, s.22].

Artıq vəziyyət dözülməz hal almış və Türkiyənin daşnaklara münasibətdə Rusiyanın səhvini düzəltməyin və daha bir türk-müsəlman qırğınının qarşısını almağın vaxtı çatmışdı. Növbəti əməliyyatlar üçün gözlənilən icazə 20 sentyabr 1920-ci ildə verildi. Toqquşmalar sentyabrın 24-də

ermənilərin Bərdiz yaxınlığında başladığı hücumdan sonra genişmiqyaslı hərbi əməliyyata səbəb oldu. Hazırlıqlar tamamlandıqdan sonra sentyabrın 28-də Türkiyə Ordusunun Şərqi Cəbhəsi Komandanlığı genişmiqyaslı əks-hücuma başladı. Uğurlu hücum nəticəsində ermənilərin müqaviməti qırıldı, sentyabrın 29-da Sarıqamış, oktyabrın 30-da Qars azad edildi, əks-hücum əməliyyatı davam etdirildi və noyabrın 7-də Gümrü ələ keçirildi.

Bu arada ermənilərin hələ noyabrın 3-də etdikləri sülh təklifi noyabrın 6-da K.Qarabəkirə çatdırıldı. Qeyd etmək lazımdır ki K.Qarabəkir paşa 14 iyun 1920-ci ildə yeni yaradılmış Şərqi Cəbhəsinin Komandanı təyin edilmişdi.

Digər tərəfdən, Türkiyə tərəfinin sülh şərtləri Xarici İşlər Nazirliyinin 8 noyabr 1920-ci il tarixli teleqramı ilə ermənilərə bildirilmiş və danışıqların Gümrüdə aparılacağı şərti qeyd edilmişdi. Şərti ağır hesab edən ermənilərin rədd cavabı yenidən döyüşlərin başlamasına, İğdır, Naxçıvan və ətraf ərazilərin işğaldan azad edilməsinə gətirib çıxardı. Vəziyyətin onların lehinə olmadığını görən ermənilər noyabrın 17-də atəşkəsi qəbul etməli oldular. 1920-ci il noyabrın 25-də K.Qarabəkirin rəhbərliyi ilə Türkiyə tərəfi ermənilərlə danışıqlara başladı [1, s.10-15]. Onu da qeyd etmək ki, həmin vaxt Ermənistan–Türkiyə müharibəsində qazandığı zəfərə görə Şərqi Cəbhəsi Komandanı Kazım Qarabəkirə “ferik” (general-leytenant) rütbəsi verildi.

Beləliklə, 1920-ci ilin sentyabr ayında torpaq iddialarını gerçəkləşdirmək istəyi ilə silahlı münaqişəyə başlayan daşnak Ermənistanı böyük məğlubiyyətə düşərək və dekabrda təslimçilik aktını imzaladı. Düz yüz il sonra, 2020-ci ildə Ermənistanın yaranmış boşluqlardan istifadə edərək, aqressiv separatizm pərdəsi altında ekspansionist siyasət yürütməsinin hesabını verdiyini görürük.

Gümrü müqaviləsinin müddələrinin həyata keçirilməsində yaranan problemlər

Gümrüdə keçirilən danışıqlarda Türkiyə tərəfini K.Qarabəkir paşa, Ərzurum valisi Həmid bəy və onun müavini Süleyman Nəcati bəy, Ermənistan nümayəndə heyətini isə keçmiş baş nazir Aleksandr Xatisyan, sabiq maliyyə naziri Avram Gülhandanyan və daxili işlər nazirinin müavini Stepan Qorqanyan təmsil edirdi. TBMM hökuməti ilə Ermənistan daşnak hökuməti arasında aparılan danışıqların nəticəsi olaraq, 1920-ci il dekabrın 2-dən 3-nə keçən gecə Gümrü müqaviləsi imzalandı. Müqavilədə, əsasən, aşağıdakılar yer almışdır: Türkiyə ilə Ermənistan arasında müharibə vəziyyətinə son qoyulması (1-ci maddə); Arpa çayının (Qərbi Arpaçay) ümumi olaraq iki ölkə arasında sərhəd kimi qəbul edilməsi (2-ci maddə); Ermənistanda məcburi hərbi xidmətin ləğv edilməsi və daxili təhlükəsizliyi təmin etmək üçün kifayət qədər jandarm (daxili qoşun) qüvvələrindən (1500 yüngül silahlı əsgərdən və 8 dağ və ya səhra topundan) başqa, Ermənistanın heç bir hərbi qüvvəyə malik olmamağı öhdəsinə götürməsi (4-cü maddə); Sülh bərqərar olduqdan sonra İrəvanda yerləşəcək Türkiyənin siyasi nümayəndəsi və ya səfirinin yuxarıdakı maddələrdə qeyd olunan məsələlərə nəzarət edə və araşdırma bilməsi (5-ci maddə); Birinci Dünya müharibəsi zamanı düşmən ordularına qoşularaq, öz dövlətinə qarşı silah tutan və ya işğal olunmuş ərazilərdə kütləvi qırğınlarda iştirak etmiş şəxslər istisna olmaqla, hər iki tərəfin immiqrantlarının geri qayıtmasına icazə verməsi (6-cı maddə); Ermənistandakı müsəlmanların sərbəst şəkildə dini həyatlarını davam etdirə, müftilərini seçə bilmələri və seçilmiş müftinin Türkiyədəki müvafiq nazirlik tərəfindən təsdiqlənməsi (11-ci maddə) və s. [3, s.75-79].

Gümrü müqaviləsinin 2-ci və 12-ci maddələrində bilavasitə Naxçıvanla bağlı müddəalar da yer alırdı. 2-ci maddəyə görə, Ermənistan hökumətinin Naxçıvan bölgəsinin ərazisinə, daha sonra plebisitlə (referendumla) təyin olunacaq idarə formasına və bu idarənin əhatə edəcəyi torpaqlara müdaxilə etməyəcəyi, bu ərazidə hələlik Türkiyənin himayəsində yerli idarəçilik forması yaradılması nəzərdə tutulmuşdu. 12-ci maddəyə görə isə Türkiyə Şərur–Şaxtaxtı–Naxçıvan–Culfa yolu və İran–Maku–Ermənistan tranzit yolunun təhlükəsizliyinə təminat verirdi [4, s.24].

Türkiyənin müharibədə qalib gəlməsi və nəticədə daşnak Ermənistanı ilə Gümrü müqaviləsinə bağlanması (2 dekabr 1920) Rusiyanın narahatlığına səbəb oldu. Çünki müqaviləyə görə, İrəvan rayonu və Göyçə gölü istisna olmaqla, bütün Ermənistan Türkiyənin protektoratlığı altına düşdü. Türkiyənin Qərb dövlətləri ilə anlaşa biləcəyi ehtimalının olduğunu eşidən Sovet Rusiyası “Şərqi Anadoluda ermənilərə torpaq verilməsi” ilə bağlı əvvəlki mövqeyini dəyişdi. Sovet Rusiyasının Türkiyədəki

təmsilçisi Polikarp Mdivani “Ermənistan torpaq verilməsi” məsələsinin anlaşılmazlıqdan qaynaqlandığını ifadə edir, G.Çiçerin də Ankaraya göndərdiyi notada “Türkiyə Ermənistanı” ifadəsinə yer vermirdi və Rusiya hökumətinin Türkiyə ilə danışıqları davam etdirib, müqavilə imzalamaq niyyətində olduğunu bildirirdi [2, s.23-24].

Onu da xüsusi olaraq qeyd edək ki, Gümrü müqaviləsi ratifikasiya edilmədiyi üçün qüvvəyə minmədi və maddələri tam icra olunmadı. Çünki həmin dövrdə Sovet Rusiyası Qafqazda idi. Daşnaklarla müqavilə imzalanırsa da, Qırmızı ordu dərhal hərəkətə keçərək, Azərbaycan və Gürcüstanda olduğu kimi, İrəvanda da rejim dəyişikliyi həyata keçirdi. Buna görə də müqavilənin bir ay ərzində təsdiqlənməsi gözlənilmədiyi halda, daşnak erməni hökuməti süquta uğradı. 29 noyabrda (5 dekabr 1920) İrəvanı işğal edən Qırmızı ordunun dəstəyi ilə Ermənistan Sovet Sosialist Respublikası yaradıldı. Yeni hökumətin xarici işlər komissarı Aleksandr Bekzadyan 8 dekabr 1920-ci ildə Türkiyə Böyük Millət Məclisi hökumətinə göndərdiyi notada bolşevik Ermənistanının daşnakların imzaladığı Gümrü müqaviləsini rədd etdiyini bildirdi, eyni zamanda Türkiyənin qəbul edə bilməyəcəyi şərtləri irəli sürərək, yeni müqavilə üçün danışıqların aparılmasını təklif etdi. Buna baxmayaraq, müqaviləyə uyğun olaraq ermənilərin Türkiyə Ordusuna təslim edəcəyi silahların bir qismi Gümrüdə K.Qarabəkir paşaya çatdırıldı [5, s.25].

Həmin vaxt Qafqazda sürətlə dəyişən vəziyyət yekun qərarın qəbul edilməsini çətinləşdirirdi. Məsələn, TBMM hökuməti, Sovet Rusiyası və Ermənistandakı bolşevik hökuməti arasında Gümrü müqaviləsinin etibarlılığı ilə bağlı yazışmalar davam edərkən, İrəvanda bu dəfə daşnaklar çevriliş edərək hakimiyyəti ələ keçirdilər. “Erməni qurtuluş komitəsi” adı altında mübarizə aparan daşnakların lideri Simon Vraçyan Türkiyə Böyük Millət Məclisinin sədri Mustafa Kamal paşaya məktub göndərdi. 1921-ci il martın 13-də Xarici İşlər Nazirliyinə və TBMM sədrinə çatan bu məktubda o, fevralın 18-də erməni xalqının üsyanı nəticəsində bolşevik hökumətinin devrildiyini, yeni hökumətin məqsədinin müstəqil Ermənistan olaraq qonşuları ilə yaxşı münasibətlər qurmaq niyyətini qeyd edirdi [5, s.26].

TBMM hökuməti daşnakların ideoloqlarından biri olan və vaxtilə Naxçıvanda türk əhalinin qırğınına başçılıq edən S.Vraçyanın bu müraciətinə ehtiyatla yanaşaraq, Moskvada təmasda olan nümayəndələrin danışıqları davam etdirməsinə üstünlük verdi. TBMM hökumətinin uzaqqörənliyi öz təsdiqini tapdı, çünki daşnakların çevrilişlə yenidən hakimiyyətə gəlməsi qısamüddətli oldu və bolşeviklər İrəvanda yenidən idarəetməni ələ keçirdilər.

Buna baxmayaraq, həmin dövrdə işğalçılıq siyasəti aparan ermənilər üçün xilas yolu hesab edilən Gümrü sülh müqaviləsinin, eyni zamanda regionda yeni siyasi düzənin formalaşdırılmasında presedent rolu oynayan mühüm hərbi, siyasi və tarixi əhəmiyyətini qiymətləndirmək lazımdır.

Naxçıvan Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi kimi

Gümrü müqaviləsinin müddəaları məlum səbəblərdən tam həyata keçirilə bilmədiyi üçün Cənubi Qafqaz regionu ilə bağlı problemlərin həlli Sovet Rusiyası ilə TBMM hökuməti arasında aparılan danışıqlara qaldı.

1921-ci il martın 16-da Moskvada Sovet Rusiyası ilə TBMM hökuməti arasında imzalanan müqaviləyə hazırlıq prosesi hesab olunan konfrans da gərgin keçdi. 1921-ci il fevralın 19-da Əli Fuad paşanın Türkiyədən Moskvaya gəlişindən sonra danışıqlar aparılması üçün komissiya yaradıldı. Nümayəndə heyətinin rəhbəri Yusif Kamal Sevr müqaviləsindən bəhs edərək, bu müqavilənin Türkiyə tərəfindən qəbul edilməsinin mümkün olmadığını və türk xalqının sonadək döyüşmək qərarına gəldiyini söylədi. Konfransın açılışında tərəflərin bir-birinə xoş sözlər söyləməsinə baxmayaraq, komissiyada müzakirələr elə də rəvan getmirdi. Danışıqların gedişində Türkiyə heyəti “Üç vilayət” tələbini irəli sürmüşdü ki, bu da Batum, Qars və Ərdahanın Türkiyə ərazisi kimi tanınmasını, orada yeni plebisit keçirilməsini, Gümrü müqaviləsinin qüvvədə saxlanılmasını özündə ehtiva edirdi. Komissiyanın iclasında mübahisəli məsələlərdən biri də Naxçıvan məsələsi idi [2, s.29].

Türkiyə tərəfi istər danışıqlar ərəfəsində, istərsə də onun gedişində Naxçıvan məsələsinə böyük əhəmiyyət verirdi. Bu, bəzi daha önəmli strateji və geosiyasi amillərlə yanaşı, həm də Naxçıvanın

Türkiyə-Azərbaycan əlaqələrində ən yaxın məsafə və yeganə məntəqə olması, bölgənin Moskva–Ankara diplomatik münasibətlərində başlıca rol oynaması ilə əlaqədar idi.

Naxçıvan məsələsinin müzakirəsində türklər bildirdilər ki, diyarın əhalisinin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün bilavasitə Türkiyə Ordusunun çağırılması faktının özü Naxçıvanın Türkiyə himayəsində olması deməkdir. Buna baxmayaraq, Türkiyə bu himayədarlığı (protektoratlığı) o şərtlə Azərbaycana güzəştə getməyə razıdır ki, Azərbaycan həmin himayədarlığı üçüncü dövlətə verməyəcəyi barədə öhdəlik götürsün. Əgər türk əhalisinin keçmişdə olduğu kimi, kütləvi şəkildə məhv edilməsi hadisəsi yenidən təkrar olunacaqsə, Türk Ordusu çətin ki, fəaliyyətsiz qalsın [2, s.33].

Onu da xatırladaq ki, Yusif Kamal bəy Rusiyaya yola düşmək ərəfəsində, dekabrın 13-də Mustafa Kamal Paşa ilə görüşərkən: “Paşam, ruslar Naxçıvan üzərində israr edərlərsə, nə yapalım?”, – deyə soruşduqda, Mustafa Kamal: “Naxçıvan – Türk qapısıdır. Bunu nəzərə alaraq əlinizdən gələni yapınız”, – cavabını vermişdi [6, s.56]. Yusif Kamal bəyin, Rza Nurun məlumatlarından bəlli olur ki, Naxçıvana dair müzakirələr xeyli uzanmış, hətta həmin məsələyə görə danışıqlar bəzən pozulmaq həddinə çatmışdı (Şəkil).

Şəkil. Moskva danışıqlarında Türkiyə heyəti Naxçıvanın Azərbaycan protektoratlığı altında muxtar ərazi kimi tanınmasını tələb edirdi

Rusiya XİK tərəfindən martın 10-da hazırlanan “Türkiyə ilə müqavilə haqqında” və “Türkiyə nümayəndələri ilə ərazi sazişləri haqqında” iki sənəd sovetlərin rəhbər orqanlarına göndərildi. Birinci sənəddə qeyd olunurdu ki, Türkiyə ilə ərazi sazişi müqavilənin tərkib hissəsi olacaq, müqavilənin özündə əsas müddəalar yer alacaq, sərhədlərin geniş təsviri isə xüsusi protokolda veriləcəkdir. Naxçıvanla bağlı Sovet rəhbərliyi məlumatlandırılırdı: “Naxçıvan Azərbaycanın protektoratlığı altında muxtar ərazi kimi tanınacaq, o şərtlə ki, Azərbaycan həmin protektoratlığı digər bir dövlətə verməsin” [2, s.35].

1921-ci il martın 16-da imzalanan müqavilədə Türkiyənin şimal-şərq sərhədi ilə bağlı dəyişiklik baş verdi. Belə ki, Gümrü müqaviləsində Ermənistanla sərhəd xətti tam şəkildə Arpaçay boyunca qəbul edilsə də, Moskva müqaviləsində bu xətt Arpaçay-Araz çaylarının kəsişmə xəttini izləyir, Arpaçayın sol sahilində qalan Şörəyel mahalının bir hissəsini təşkil edən bəzi ərazilər Ermənistanda qalırdı. Bundan əlavə, müəyyən edilmiş sərhədin bu tərəfindəki əhalidən istəyənlər daimi yaşamaq üçün o biri tərəfə, digər tərəfdə qalanlar isə Türkiyə tərəfinə sərbəst keçə biləcəklərdi.

Qars müqaviləsi və Cənubi Qafqazda baş verən hərbi-siyasi proseslər

16 mart 2020-ci il tarixli Moskva müqaviləsində yer almayan sərhəd, milli azlıq, nəqliyyat-kommunikasiya və digər məsələlərlə bağlı yekun qərarın Cənubi Qafqaz respublikaları hökumətləri tərəfindən qəbul edilməsi üçün Qarsda konfransın keçirilməsi barədə razılıq əldə edilmişdi. Qarsda keçirilən sülh konfransı K.Qarabəkir paşanın rəhbərliyi ilə Türkiyə Böyük Millət Məclisi hökuməti ilə Rusiya, Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstan sovet sosialist respublikalarının nümayəndə heyətləri arasında 26 sentyabr 1921-ci ildə başladı. Konfrans sərhədlərin müəyyən edilməsi və iqtisadi problemlər üzrə iki komissiyanın yaradılması ilə davam etdirildi. Danışıqlar 1921-ci il oktyabrın 13-də Qars müqaviləsinin imzalanması ilə başa çatdı [5, s.16].

Əsas etibarilə Türkiyənin Ermənistan və Gürcüstanla sərhədlərinin delimitasiyası, əhalinin yerdəyişməsi məsələlərinin öz əksini tapdığı Qars müqaviləsində yer almış bəzi müddəalar aşağıdakılardır: imzalayan dövlətlər mövcud sərhədlər daxilində bir-birinin ərazi bütövlüyünə hörmət edir (1-ci maddə); tərəflər arasında dəmir yolu, teleqraf və digər daşımaların kəsilməməsi üçün zəruri tədbirlər görülməli, şəxslərin və ticarət mallarının ölkəyə giriş-çığışına hər bir ölkədə qüvvədə olan qanunlar şamil ediləcək (17-ci maddə); imzalayan dövlətlər 3 ay müddətində konsulluq müqavilələri bağlamağı öhdələrinə götürürlər (19-cu maddə); Türkiyə, Ermənistan, Azərbaycan və Gürcüstan arasında imzalanmış bu müqavilə ən qısa zamanda İrəvanda ratifikasiya olunacaq və mübadilə ediləcək (20-ci maddə) və s.

Müqavilənin Naxçıvanı Azərbaycanın tərkibində muxtar qurum kimi təsbit edən 5-ci maddəsini, sovet Ermənistanı da daxil olmaqla, bütün tərəflər tanıdı. Nəticədə Naxçıvanın muxtar ərazi formasında həm Moskva, həm də Qars müqavilələrinə əsasən, Sovet Azərbaycanının protektoratlığı altında qaldı.

Moskva müqaviləsi ilə təsbit edildiyi kimi, Qars müqaviləsi ilə Türkiyənin də güzəştə getdikləri və itirdikləri oldu. Batum ərazisinin (Acaristanın) Gürcüstan tərkibində muxtariyyət statusu ilə qalması Türkiyənin əsas götürdüyü “Üç vilayət” tələbindən güzəşt kimi tarixə düşdü. Digər tərəfdən, Rusiyanın bölgədəki problemlərin həllində TBMM hökumətinin lehinə mövqe tutması uğur kimi qiymətləndirilə bilər. Bu çərçivədə regional problemlər Qars müqaviləsi ilə həllini tapdı. Bu müqavilənin tələbi olaraq, 1922-ci il iyulun 9-da Türkiyə ilə Ermənistan, Azərbaycan və Gürcüstan sovet sosialist respublikaları (SSRİ-nin də iştirakçısı olduğu) arasında müqavilələr imzalandı. Dəmir yolu, poçt-teleqraf, telefon və konsulluq məsələləri ilə bağlı bu müqavilələr o dövrdə Türkiyə ilə Qafqazdakı qonşular arasında bağlanmış son müqavilələrdir. TBMM hökuməti ilə Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstan sovet sosialist respublikalarının nümayəndələri arasında 1922-ci il iyulun 9-da Tiflisdə imzalanmış konsulluq müqaviləsi TBMM-yə göndərildi. Beşillik müqavilələrin müddəti başa çatmamış bu regionun üç dövləti SSRİ-yə daxil edildiyindən problemlərin həlli və münasibətlərin inkişafı tamamilə Ankara–Moskva münasibətlərinin öhdəsinə buraxıldı [3, s.76].

Onu da vurğulamaq yerinə düşər ki, müqavilələrin bəzi müddəaları Ermənistan tərəfindən yerinə yetirilmədi. Təəssüf ki, Türkiyə–Ermənistan münasibətləri yaxşılaşmaq əvəzinə daha da pisləşdi. Konsulluq müqaviləsində dəqiq müddəalara baxmayaraq, Ermənistan hökuməti Türkiyənin İrəvandakı konsulluğuna təzyiq göstərərək, onun bağlanmasına nail oldu. Yəni də bu müqavilələrlə qorunan milli azlıqların hüquqlarına müdaxilə edilmiş və təzyiqlər nəticəsində Ermənistandakı türklər və digər müsəlmanlar yaşadıkları ərazilərdən köç etmək məcburiyyətində qalmışlar.

1923-cü ildən sonra Türkiyə Böyük Millət Məclisi hökuməti ilə Sovet Rusiyası və Qafqaz dövlətləri arasında “Konsulluq müqaviləsi” və ona əlavə edilmiş müqavilənin icrası ilə bağlı kifayət qədər məlumat və sənədlər yoxdur. Müəyyən edilən iki fakt isə Ermənistandan Türkiyəyə gələn türk qaçqınlarının məskunlaşması, onlara torpaq ayrılması və Türkiyənin İrəvandakı nümayəndəliyinə hücum cəhdidir.

Gümrü müqaviləsinin Türkiyə və Azərbaycan üçün hərbi-siyasi əhəmiyyəti

Türkiyə üçün hərbi-siyasi əhəmiyyətinə diqqət yetirsək, Gümrü müqaviləsi 40 ilə yaxın rusların, daha sonra isə ermənilərin işğalı altında olan ərazilərin əksər hissəsinin (Qars, Ərdahan vilayətlərinin)

geri qaytarılmasının təsbiti və 1877-ci ildəki sərhəd xəttinin təmin edilməsi, 1828-ci ildə İrəvan xanlığının ərazisi kimi Rusiyanın nəzarətinə keçən, 1918-ci ildən erməni işğalı altında olan İğdır (Sürməli) və Tuzlucanın azad olunması baxımından böyük zəfər idi. Beləliklə, İstanbul hökumətinin 1918-ci ildə imzaladığı Mudros barışıq müqaviləsi və 1920-ci il Sevr sülh müqaviləsinin etibarsızlığı faktiki olaraq sübuta yetirildi. İkinci mühüm nəticə isə “Erməni məsələsi” Türkiyənin haqlı tələblərinə cavab verəcək şəkildə həll olundu [3, s.79].

Mustafa Kamal Atatürk çıxışlarının birində Gümrü müqaviləsinin əhəmiyyətini xüsusi qeyd edir: “Əfəndilər, Gümrü müqaviləsi Milli Hökumət tərəfindən imzalanan ilk müqavilədir. Bu müqavilə ilə düşmənlərimizin xəyallarında Harşit vadisinə qədər uzanan türk torpaqlarını Ermənistanı bağışlamaq istəyinin, Osmanlı imperiyasının 1877-ci il hərbi kampaniyasında itirdiyi ərazilərin Milli Hökumətə qaytarılaraq aradan qaldırılmasıdır” [7].

Bundan əlavə, Ermənistanın cənubundakı Naxçıvan–Şaxtaxtı–Şərur bölgəsi bu müqavilə ilə müvəqqəti olaraq Türkiyənin himayəsində qaldı və Moskva müqaviləsi bu səlahiyyəti Azərbaycana verdi. Beləliklə, bu müqavilə ilə Cənubi Qafqazda çox mühüm bir problem həll olundu.

Ermənistan–Türkiyə müharibəsində Naxçıvandakı milli hərbi qüvvələrin iştirakı ilə yanaşı, K.Qarabəkir paşanın komandanlığı altındakı Şərq Cəbhəsi Ordusunun tərkibində azərbaycanlılardan ibarət xüsusi bölmələrin vuruşması faktı da xüsusi maraq və önəm kəsb edir. Belə ki, daşnak Ermənistanının kapitulyasiyasına gətirib çıxaran uğurlu əməliyyatların sonuncusu olan Gümrü şəhəri və ətraf ərazilərin ələ keçirilməsində Azərbaycan Süvari Alayının da iştirakı mühüm tarixi faktır. Məsələn, K.Qarabəkir paşanın göndərdiyi teleqramların birində belə bir mətn yer alır: “9-cu diviziya saat 14.00-dan etibarən Mollamusa, Vartanlı, Bacıoğlu, Oxçuoğlu, Qumlu (Gümrüətrafı ərazilər) məntəqələrinin böyük hissəsini tutacaq və Yuxarı Qalayçı–Qapıs–Güllübulaq–Qara Məmməd məntəqələrində müşahidə və təhlükəsizlik bölmələri saxlayacaq. Adıçəkilən diviziyanın tabeliyində olacaq Azərbaycan Süvari Alayının bu bölgədə saxlanması, rahat əlaqə üçün 9-cu diviziyanın qərargahının Mollamusada yerləşməsi məqsədəuyğun olardı. 15-ci Süvari Alayı saat 14.00-da Arpaçayın qərbindəki Qarakilsə kəndi ərazisində cəbhə xəttinə daxil olacaq” [8, s.55].

Qeyd edilən iki faktla yanaşı, indiyə qədər aparılan araşdırmalarda birmənalı olaraq vurğulanır ki, Gümrü müqaviləsi Cənubi Qafqazın, o cümlədən Azərbaycanın sonrakı taleyini həll edən Moskva və Qars müqavilələrinin imzalanması üçün presedent rolunu oynamışdır. Məsələn, Türkiyə Milli Müdafiə Universitetinin professoru İbrahim Ethem Atnur Gümrü qələbəsi və 44 günlük Vətən müharibəsində əldə edilən möhtəşəm zəfərlə paralellər apararaq qeyd edir ki, ermənilərin imperialistlər vasitəsilə işğal etdikləri ərazilərin 100 il öncə Türk Ordusu tərəfindən azad edilməsi böyük tarixi hadisə idi: “1920-ci ilin noyabrında Gümrüdə divan qurulmuşdu. Gümrü sülh müqaviləsi imzalanmışdı. Təsadüfə baxın ki, Azərbaycan ermənilərin işğal etdiyi torpaqları 100 il sonra Gümrü müqaviləsi ilə eyni tarixdə düşməndən azad etdi. Bu dəfə divanı cənab İlham Əliyev qurdu” [9].

Bu tarixi paralellərdən yola çıxaraq, ermənilərin soyqırımını və təcavüzkar əməllərinə son qoymaq üçün 1920-ci ilin 28 sentyabrında başlayan, həmin ilin noyabrında başa çatan və ermənilərin kapitulyasiyası ilə nəticələnən 2 dekabr 1920-ci il Gümrü müqaviləsini və 2020-ci ilin 27 sentyabrında başlayan, noyabrın 9-da başa çatan İkinci Qarabağ müharibəsinin nəticəsi olaraq Ermənistanın məğlubiyyətinin elan edildiyi 10 noyabr üçtərəfli bəyanatını tarixdə ermənilərin təslimiyyətinin analogi və bariz nümunələri kimi də dəyərləndirmək olar.

O da təsadüfi deyil ki, 100 il sonra Azərbaycan Türkiyənin siyasi dəstəyi ilə işğala son qoydu və tarixi qələbənin simvoluna çevrilən Şuşa şəhərində ən mühüm tarixi sənəd imzalandı. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev və Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan 15 iyun 2021-ci ildə Şuşa Bəyannaməsi imzalamaqla, Sarıqamışdan başlayan – Gümrüdə başa çatan, Suqovuşanda başlayan – Şuşada başa çatan tarixi qələbələrini rəsmiləşdirdilər.

2023-cü ilin sentyabrında lokal xarakterli antiterror tədbirləri ilə ərazi bütövlüyünü bərpa edən Azərbaycanın indi 2020-ci ildə imzalanan kapitulyasiya aktını sülh müqaviləsi ilə təsbit etmək üçün atacağı son bir addım qalıb. Bu da məğlub tərəf kimi Ermənistanın qalib Azərbaycanın qətiyyətli və gələcəyə hesablanmış şərtləri və təklifləri əsasında sülh müqaviləsinin imzalanmasıdır. Cənubi Qafqazda

daimi sülhün təmin olunmasında mühüm rol oynayacaq prosesdə artıq sərhədlərin demarkasiyası və demilitasiyası yönündə mühüm irəliyişlərin əldə edilməsi Ermənistanla Azərbaycan arasında sülh müqaviləsinin yaxın vaxtlarda imzalanmasına ümidləri artırır.

Bu baxımdan, 100 il əvvəlki Gümrü müqaviləsi ilə 2020-ci ilin 10 noyabrında imzalanan üçtərəfli bəyanat arasında paralellər aparmaq olar. Rusların Ermənistanda hakimiyyəti dəyişdirib Gümrü müqaviləsinin tam şəkildə yerinə yetirilməsinə mane olduqları kimi, üçtərəfli bəyanatın bəzi müddələrinin (nəqliyyat-kommunikasiya xətlərinin açılması və s.) da 3 il ərzində, hətta bu günə qədər yerinə yetirilməməsi göz önündədir. Gümrü, Moskva və Qars müqavilələrinin müddələrinə də nəzər yetirən zaman nəqliyyat-kommunikasiyadan tutmuş miqrasiya və konsulluq məsələlərinə qədər bəzi razılaşma və anlaşmaların kağız üzərində qaldığını görürük. Bunlara baxmayaraq, son nəticədə hər iki tarixi sənədin imzalanması ilə itirən tərəf Ermənistan olmuşdur.

Qars müqaviləsinə analoji olaraq sülh müqaviləsinin imzalanması regionda sabitliyin və əməkdaşlığın əldə olunması yönündə tarixi uğur hesab olunacaq.

Nəticə

XX əsrin əvvəllərində ermənilərin Qafqazda və Anadolu ərazilərində “Böyük Ermənistan” qurmaq cəhdləri əsl soyqırımını kimi türklərin yaddaşında qalacaq. Xüsusilə Mudros müqaviləsindən sonra ermənilər Şərqi Anadolu regionunda təcavüzkarlıq müharibəsinə başlamışdılar. Bu işğala cavab vermək üçün münasib vaxtı gözləyən Türkiyə Ordusunun 28 sentyabr 1920-ci ildə başlayan əks-hücum əməliyyatı Gümrü şəhərinin və ətraf ərazilərin, Sürməli, Naxçıvan bölgələrinin azad edilməsi ilə nəticələnmiş, əldə edilən zəfər Gümrü müqaviləsi ilə rəsmiləşdirilmişdi. Lakin bu dövrdə bolşeviklər Ermənistana daxil olaraq və daşnak hökumətini devirərək İrəvanda sovet hakimiyyəti qurdular ki, bu da Gümrü müqaviləsinin taleyini təhlükə altına atdı və müəyyən mənada həmin razılaşmanın tam şəkildə həyata keçirilməsinə mane oldu.

Buna baxmayaraq, o dövrün tarixi reallıqlarını təhlil etdikdə, aydın olur ki, Gümrü müqaviləsi sonrakı müqavilələr üçün təsbitedici və şərtləndirici rol oynamışdır. Bəzi sərhəd dəyişiklikləri istisna olmaqla, Türkiyənin və Azərbaycanın maraqları baxımından Moskva və Qars müqaviləsinin, əsasən, Gümrü müqaviləsinin üzərində qurulması bunu deməyə əsas verir. Məhz bu nöqtəyi-nəzərdən Gümrü müqaviləsinə daşnak Ermənistanının kapitulyasiyası aktı kimi qiymətləndirmək olar.

Beləliklə, Gümrü müqaviləsi, onun davamı olaraq imzalanan Moskva və Qars müqavilələrinin təhlili onu deməyə əsas verir ki, Ermənistanla sülh müqaviləsi imzalayanda hərbi-strateji və siyasi baxımdan həmin tarixi hadisələrdən və sənədlərin ortaya çıxmasına qədər aparılan danışıqların detallarından və vəziyyətdən asılı olaraq baş verən tarixi səhvlərdən nəticə çıxarmaq olduqca vacibdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Kazım, K. İstiklal Harbimiz // –Ankara: Genelkurmay Basımevi, –1989. c.II, s. 10-15, 24-27, 56-61, 70-71
2. Hacıyev, İ. Moskva və Qars beynəlxalq müqavilələri. –Naxçıvan: Əcəmi NPB, –2021, –152 s.
3. Okur, M. Gümrü, Moskova və Kars antlaşmaları çərçevesində erməni sorunu üzərində genel bir dəyərləndirmə // Kafkas Universiteti Sosial Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı 8, –Kars: 2011, s. 73-90
4. Musayev, İ. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917–1921-ci illər). – Bakı: 1996, 302 s.
5. Ortak, Ş. Türkiyə ilə Ermənistan, Azərbaycan, Gürcüstan və SSCB arasında temmuz 1922'de imzalanan konsolosluk ve aile hukuku anlaşmalarının Türkiyə-Ermənistan ilişkileri açısından önemi // Yıldız Teknik Üniversitesi Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi, Cilt 3, Sayı 6, –İstanbul: 2016, s. 1-16
6. Mustafa Kamal paşa. Naxçıvan Türk Kapısıdır // Türk Dünyası Tarih Dergisi, sayı 64, — İstanbul: Nisan 1992, s. 56

7. Nutuk - İç İsyandar Ve Doğu Cephesindeki Gelişmeler: Millî Hükümetin yaptığı ilk antlaşma: Gümrü antlaşması. Milli Savunma Üniversitesi Kara Harp Okulu sitesi [Elektron resurce].

URL: https://kho.msu.edu.tr/hakkinda/harbiyeli_ataturk/nutuk/8/25.html

8. Askeri Tarh Belgeleri Dergisi. –Ankara: Genelkurmay Basımevi, Haziran 1998, Yıl 47, Sayı 106, s. 150.

9. Mehdi, Polad. Azərbaycan-Türkiyə strateji müttəfiqlik münasibətləri Qafqaz və region üçün sülh və sabitlik mənbəyidir. [Elektron resurs].

URL: <https://www.e-huquq.az/az/news/siyaset/89001.html>

Аннотация

Военная, политическая и историческая роль Гюмрийского мирного договора 1920 года в регионе Южного Кавказа Гашгай Рамазанов

В научно-исследовательской работе освещаются Гюмрийский мирный договор от 2 декабря 1920 г., сопровождавшийся соглашениями Москвы (16 марта 1921 г.) и Карса (13 октября 1921 г.), сыгравший важную роль в определении будущего Южного Кавказа на ближайшие 70 лет, в который входил и Азербайджан, а также упоминаются военно-политические события, приведшие к подписанию этого договора. В статье подчеркивается, что упомянутое соглашение возникло в результате важной победы, одержанной военными силами турецкой армии под руководством выдающегося генерала Казима Гарабакира в турецко-армянской войне 1920 года. Одновременно проводятся параллели Гюмрийского мирного договора с трехсторонней декларацией, подписанной 10 ноября 2020 года по итогам 44-дневной войны, а также проводится сравнительный анализ, который позволит определить долгосрочный характер планируемого для подписания мирного соглашения между Арменией и Азербайджаном.

В статье упоминается военное, политическое и историческое значение Гюмрийского мирного договора, проводится анализ вопроса с точки зрения прекращения массовых убийств и зверств, совершаемых армянскими вооруженными силами против турецко-мусульманского населения, а также роль прецедента для формирования нового политического порядка на Кавказе и т.д.

В научной исследовательской работе отмечается важность упоминаемых в отдельных статьях Гюмрийского мирного договора, а также в его продолжениях – в Московском и Карском мирных договорах транспортно-коммуникационных линий для региона, представляющих большой интерес для Азербайджана, и в особенности – для будущего статуса Нахичевана. Одновременно в статье учитываются факты того, что в результате небрежного подхода советским руководством некоторые вопросы не были решены, перемещение населения и другие вопросы не были полностью реализованы позднее и сопровождались территориальными потерями.

Ключевые слова: транспортные и коммуникационные линии, народно-освободительное движение, права национальных меньшинств, внутренняя безопасность, военные операции, Нахичеванский вопрос, Азербайджанский кавалерийский полк

Abstract

The military, political and historical role of the 1920 Gyumri Peace Treaty in the South Caucasus region Gashgay Ramazanov

In an article at the beginning of the last century, the Gyumri Peace Treaty of December 2, 1920, accompanied by the Moscow (March 16, 1921) and Kars (October 13, 1921) agreements, which played an important role in determining the future of the South Caucasus region for the next 70 years, which included Azerbaijan, mentions the military-political events that led to the signing of the agreement. It is

emphasized that the said agreement arose as a result of the important victory won by the military forces led by the outstanding General Kazim Garabakir in the Turkish-Armenian War of 1920. At the same time parallels are drawn between the signed on November 10, 2020 following the 44-day war with the trilateral declaration and the Gyumri Peace Treaty. A comparative analysis is carried out, which will determine the long-term nature of the peace agreement planned for signing between Armenia and Azerbaijan.

The article also mentions the military, political and historical significance of the Gyumri Peace Agreement, and analyzes it from the point of view of stopping the massacres and atrocities committed by the Armenian armed forces against the Turkish-Muslim population, the role of a precedent for the formation of a new political order in the Caucasus, etc.

In the research work, the fate and future status of Nakhchivan, which is of great interest to Azerbaijan, are specified in separate articles of the Gyumri Peace Treaty and the Moscow and Kars Peace Treaties, which are its continuation, as well as the importance of exploiting the existing transport and communication lines in the region, at the same time as a result of the careless approach of the Soviet leadership, the fact that some issues were not resolved, population displacement and other issues were not fully implemented later and were accompanied by territorial losses.

Keywords: transport and communications, national liberation movement, rights of national minorities, internal security, military operations, Nakhchivan issue, Azerbaijani cavalry regiment

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 22.11.2024

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 27.11.2024

Çapa qəbul edilmişdir: 26.12.2024